

Анђела Нешковић¹

мастер историчар

Пале

Оригинални научни рад

УДК 94(497.150зрен):355.48“1941/1945“

DOI 10.7251/SIC2609239N

COBISS.RS-ID 143962113

ОЗРЕНСКИ ЧЕТНИЧКИ ОДРЕД – ИЗМЕЂУ КОЛАБОРАЦИЈЕ И ЗАШТИТЕ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА

Апстракт: *Циљ овог рада је да се, на примјеру Озренског четничког одреда, прикаже сложеност феномена колаборације на тлу окупиране Југославије у Другом свјетском рату. Посебна пажња усмјерена је на узроке који су довели до потписивања споразума Озренског четничког одреда са властима Независне Државе Хрватске (НДХ) у мају 1942. године. Истраживање је првенствено засновано на поређењу извора различитог поријекла. Непоштовање споразума од стране озренских четника се у пракси манифестовало кроз наставак отпора, што је укључивало систематске саботаже на жељезничкој мрежи, нападе на усташке и домобранске формације, те директан сукоб са њемачким снагама током операције Враг III. Чин колаборације у овом случају може се довести у везу са настојањима да се српско цивилно становништво заштити од репресалија и страдања. У раду се указује на то да дјеловање Озренског четничког одреда не треба посматрати искључиво кроз призму сарадње са окупатором, већ га треба сагледавати у ширем историјском контексту.*

Кључне ријечи: *Озренски четнички одред, Други свјетски рат, Независна Држава Хрватска, колаборација, Југословенска војска у отаџбини.*

¹neskovicandjela@gmail.com

Појам колаборација (лат. *collaboratio*) је у српском језику у својој основи дефинисан као термин који се односи на чин сарадње, односно заједничког рада. Ипак, након завршетка Другог свјетског рата овај појам је добио додатно, изведено значење. Наиме, тада је у југословенске лексиконе страних ријечи уврштена и изведеница – *колаборациониста*, дефинисана као „лице које је током Другог свјетског рата сарађивало са фашистичким окупатором“.² Истовјетна дефиниција поменутих изведеница задржана је и у савременим издањима рјечника српског језика.³

Чин колаборације, дефинисан као „сарадња локалних ратних субјеката са окупатором“, присутан је кроз цјелокупну историју ратовања. Ипак, током Другог свјетског рата овај феномен је, на територији Европе која се налазила под окупацијом сила Осовине, постао готово свеприсутан.⁴ Међутим, колаборација као појава још увијек није прецизно ни свеобухватно дефинисана. У савременој свјетској историографији феномен колаборације у Другом свјетском рату најчешће се сагледава вишеслојно. У том контексту, већ средином 20. вијека британски историчар Ситон Вотсон изнио је тезу о постојању пет степена колаборације.⁵

² Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1980), 433; Dragan Aleksić, „Izdajnici ili rodoljubi: Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj istoriografiji u zemlji i emigraciji“, *Istorija 20. veka*, 2 (2010), 164.

³ *Речник српског језика* (Нови Сад: Матица српска, 2011), 536–537.

⁴ Александар Стојановић и Душан Ј. Бајагић „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у зборнику: *Историја и географија: Сусрети и прожимања: тематски зборник* (Београд: Институт за нову историју Србије, Географски институт „Јован Цвијић“, 2014), 53–54.

⁵ Према Вотсоновој категоризацији први ниво колаборације обухватао је личности које су из идеолошких симпатија према фашистичкој и нацистичкој идеологији или због личних амбиција, још прије рата ступиле у службу сила Осовине, па су због тога током окупације уживале заштиту и подршку окупатора. Други степен чинили су припадници националних мањина и народа са неједнаким политичким правима који су умјесто лојалности својим државама пружили подршку силама Осовине. Трећи ниво односио се на оне који су за вријеме инвазије окупатора служили својој земљи, али су се касније, увјерени у ратни тријумф сила Осовине и немогућност успостављања предратног поретка, упуштали у колаборацију, сматрајући да ће фашизам или нацизам представљати бољи облик владавине. Четврти степен чиниле су личности које су преузимале дужности у колаборационистичкој управи из чврстог увјерења да на тај начин помажу опстанак свог народа. Пети и посљедњи степен односио се на оне који су за вријеме окупације обављали своје редовне дужности, али су се са након стварања револуционарног покрета отпора „прилагођавали“ новонасталој ситуацији. А. Стојановић и Д. Ј. Бајагић, *Колаборација у окупираној Европи...*, 55.

Исти принцип доцније је примијенио и историчар Питер Дејвис. Водећи се принципом компаративне анализе, Дејвис је издвојио шест основних облика колаборације током Другог свјетског рата. Први облик, означен као „колаборација душом и тијелом“, представљао је добровољну и идеолошки мотивисану сарадњу са окупатором, коју је аутор означио као „праву“ колаборацију. Други облик, познат као филозофија „штита“, према Дејвисовом мишљењу, подразумевао је настојање одређених представника локалних власти да кроз ограничену сарадњу ублаже посљедице окупације и очувају функционисање дотадашњих државних институција. „Условна“ колаборација, као трећи облик, означавала је прихватање појединих принципа управљања и елемената окупаторске идеологије, уз истовремено одбацивање других. Четврти облик, дефинисан као „тактичка“ колаборација, у основи се приближавао условној колаборацији, али је садржавао израженију двоструку стратегију, односно представљао је привидно прихватање уз прикривено избјегавање суштинске сарадње са окупатором. Пети облик, дефинисан као „подређивање ради више силе“, окарактерисан је као пасиван пристанак на сарадњу условљен немогућношћу избјегавања одређених притисака окупаторске управе. Шести облик, дефинисан као „политика чекања или атангизам“, окарактерисан је као комбинација тактичке сарадње и стратегије одлагања, усмјерене на очување тренутних позиција до евентуалне промјене ратних околности.⁶ Извјесно је да, због своје комплексности, колаборација као феномен, која је најшире размјере достигла на тлу окупираних Европе у Другом свјетском рату, неће никада бити објашњена на једном прецизном дефиницијом. Ипак, систематизација Питера Дејвиса чини се најсвеобухватнијом, јер разматра различите нивое и мотиве ове појаве и омогућава да се појединачна искуства подведу под одређене категорије и степене колаборације, чиме постају прецизније објашњена.⁷

⁶ Наташа Милићевић, „Опасне везе‘ у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом свјетском рату“, *Токови историје*, 1 (2013), 314–315.

⁷ Савремене научне погледе на феномен колаборације пружа и дјело: Растко Ломпар, *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице: 1935–1945* (Београд: Catena mundi, 2021).

Југословенско искуство колаборације: историографска тумачења

Југословенско искуство Другог свјетског рата било је у многим аспектима специфично, што се јасно уочава и при разматрању феномена колаборације на тлу окупиране Југославије. Комунистичко руководство, које је предводило партизански покрет отпора, није правило разлику између формација које је сматрало „сарадницима окупатора“. На тај начин су усташе и припадници Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) били потпуно изједначени. У изворима партизанске провенијенције „колаборационисти“ су називани сљедећим терминима: „петоколониши“, „издајници“, „народни издајници“, „ратни злочинци“ и сл.⁸ Комунистичка пропаганда, која је за циљ имала приказивање ЈВуО као издајничке и равне окупатору, пласирана је током готово комплетног ратног периода. Милован Ђилас, један од најистакнутијих југословенских комуниста, у свом чланку из августа 1942. године генерала Драгољуба Михаиловића је називао „сарадником окупатора“ и „највећим издајником“, док је његову ратну улогу окарактерисао као „срамну и одвратну“.⁹ Истовјетан однос Комунистичке партије Југославије (КПЈ) према феномену колаборације и „колаборационистима“ задржан је и након завршетка Другог свјетског рата. Као такав, овај наратив био је присутан и у југословенској историографији, која је у највећој мјери почивала на устаљеним идеолошким матрицама успостављеним од стране пропагандног апарата КПЈ.¹⁰

Једну од првих научно утемељених и свеобухватних анализа феномена колаборације у ЈВуО изнио је професор Бранко Петрановић у својој синтези *Србија у Другом свјетском рату 1939–1945*. Петрановић је одбацио црно-бијеле представе о овој теми и разложио је у више сегмената, анализирајући бројне појединачне примјере ко-

⁸ Branko Petranović, „Pojam izdaje u Jugoslaviji–između proizvoljnosti, realizacije i naučne analize“, *Istorija 20. veka*, 1-2 (1993), 210.

⁹ Milovan Đilas, *Članci 1941–1946* (Zagreb: Kultura, 1947), 22–23.

¹⁰ Milan Borković, *Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1944*, knj. 1 (Beograd: Sloboda, 1979); Milan Borković, *Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1944*, knj. 2 (Beograd: Sloboda, 1979); Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945* (Zagreb: Globus, 1986); Бранко Латас и Милован Џелебџић, *Четнички покрет Драже Михаиловића* (Београд: Издавачко-графички завод, 1979).

лаборације одређених четничких одреда на тлу окупиране Југославије. Он је указао да мотиви сарадње са окупатором, усљед различитих ратних околности, нису увијек били идентични. Петрановић је сматрао да је стратегија „ишчекивања“ коју је примјењивао генерал Михаиловић довела до занемаривања основног задатка једног покрета отпора у антифашистичком рату – борбе против окупатора. Наиме, док су савезници инсистирали на снажном отпору фашистичким снагама, четници су своју политику колаборације оправдавали егзистенцијалним разлозима, што их је удаљавало од основног циља антихитлеровске коалиције.¹¹

Поред свега наведеног, у историографским дјелима која су настајала током постојања социјалистичке Југославије доминирала је и теза да је сарадња јединица Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) са окупаторским снагама била мотивисана првенствено борбом против јединица Народноослободилачког покрета.¹² Међутим, текст споразума који је Озренски четнички одред потписао са властима НДХ у мају 1942. године у потпуности побија такво појединостављено тумачење.¹³

Околности које су претходиле потписивању споразума између руководства Озренског четничког одреда и власти НДХ

Почетком 1942. године њемачка војна команда је приступила планирању операције ширег замаху са циљем уништења устаничких снага на територији источне Босне. У претходном периоду, на поменутом простору је створена значајна ослобођена територија која се налазила под потпуном контролом устаничких формација. Таква ситуација представљала је озбиљан стратешки проблем за њемачке окупационе снаге. Нацистичка Њемачка се због таквих околности суочила са немогућношћу транспорта и експлоатације

¹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 389–412.

¹² B. Petranović, „Pojam izdaje u Jugoslaviji...“, 211.

¹³ Arhiv Tuzlanskog kantona (ATKT), Radnički pokret i Narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (RP i NOB), fascikla 53, oznaka dokumenta 3841/53, 1–4.

рудних добара са територије НДХ, што је погоршавало положај Вермахта и на другим ратиштима, посебно на Источном фронту.¹⁴

Према оперативном плану, почетак њемачко-хрватске офанзиве, кодног назива *Југоисточна Хрватска*, био је предвиђен за 15. јануар 1942. године. Командовање операцијом повјерено је генерал-мајору Паулу Хофману, команданту 342. пјешадијске дивизије Вермахта. Планирано је било да операција буде изведена у двије етапе. Прва, реализована у периоду од 15. до 23. јануара, имала је за циљ сламање устаничког покрета на ширем рејону Романије и Бирча. У другој етапи, тежиште дејстава требало је бити пренесено на Озрен, ради уништења тамошњег устаничког покрета.¹⁵ Првобитно је било предвиђено да се офанзивна дејства усмјерена ка Озрену изведу у периоду од 9. до 15. јануара 1942. године. То је требало да буде својеврсна увертира за операцију *Југоисточна Хрватска*. Међутим, због неочекивано снажног отпора озренских устаника почетком јануара исте године, њемачко-хрватске снаге су биле принуђене да обуставе извођење тзв. *Озренске операције*, како би се испоштовали планирани рокови предвиђени за почетак примарних борбених дејстава.¹⁶ Наставак претходно планираних активности њемачко-хрватских снага усмјерених ка озренском подручју услиједио је 29. јануара и трајао је до 4. фебруара 1942. године.¹⁷

Озренски устаници су током борбених дејстава против њемачко-хрватских снага претрпјели значајне губитке. Ипак, због неповољних временских околности и неприступачног планинског терена, јединице нападача су биле приморане да се, након вишедневних борби, повуку са територије Озрена. Јединице Озренског партизанског одреда¹⁸ су недуго након окончања поменути операције успјеле поново преузети контролу над територијом која се претходно налазила у њиховој зони одговорности. Имајући то у виду,

¹⁴ Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988), 41.

¹⁵ Исто, 41–43.

¹⁶ Дејан Д. Антић и Александар Динчић, „Немачко-ушастака офанзива против војно-четничких одреда Југословенске војске у Источној Босни (15–23.1.1942)“, *Радови филозофског факултета*, 17 (2015), 13–14.

¹⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 2, Dokumenti njemačkog rajha 1942*. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976), 33, 52.

¹⁸ У том периоду још увијек није дошло до идеолошке подјеле међу устаницима на Озрену.

може се закључити да основни циљ њемачко-хрватске офанзиве, усмјерен на потпуно уништење озренских устаничких снага, није био испуњен.¹⁹

Међутим, највећи ударац за српско становништво на Озрену изазвале су одмазде њемачко-хрватских јединица током којих су опустошена села у долини ријеке Спрече, а значајан број њихових становника био је заробљен. Према подацима из докумената *Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, у овим одмаздама њемачко-хрватских формација страдало је 325 лица српске националности. Већина ових Срба је након заробљавања интернирана у сабирни логор у Тузлу.²⁰ У истом временском периоду, припадници усташке *Црне легије* извршили су масован злочин над српским становништвом у долини ријеке Криваје.²¹ Њемачко-хрватске снаге су током претходно поменуто одмазде опустошиле села у долини Спрече насељена искључиво српским живљем, палећи их и пљачкајући стратешке намирнице од локалног становништва. На додатно погоршање положаја Срба на овом подручју утицала је и чињеница да је до поменутих догађаја дошло током зимских мјесеци, када нису постојале могућности за производњу неких од основних прехранбених производа, те се српско становништво морало ослонити на минималне залихе хране које су му преостале.²²

Априла 1942. године дошло је и до унутрашњег раскола у устаничком покрету на Озрену. Спровођење револуционарног терора и ликвидација појединих истакнутих припадника Озренског партизанског одреда од стране комунистичког руководства на том подручју изазвало је оружани сукоб унутар јединице.²³ Тадашњи командант Другог батаљона, Цвијетин Тодић, заједно са својим најближим сарадницима извршио је напад на Главни штаб ове фор-

¹⁹ Исто, 131–132.

²⁰ Архив Bosne i Hercegovine, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKURZ), kutija Gračanica: grad i srez (GGS), fascikla Boljanić, oznaka dokumenta 56530; АБН, ZKURZ, GGS, Sočkovac, 56504; АБН, ZKURZ, GGS, Petrovo Selo, 56501.

²¹ Ранко Пејић, *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања* (Београд: Мирослав, 1998), 128.

²² Архива Градског музеја у Грачаници, Radnički pokret i Narodnooslobodilačka borba, fascikla Ozren: Izjave i sjećanja, januar 1942. godine, 3.

²³ Svetozar Vukmanović Tempo, „U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savetovanje u Ivančićima“, *Prilozi*, 4 (1968), 657.

мације. Након тога, Тодић је успио да придобије повјерење већине тамошњих бораца, што је довело до повлачења чланова КПЈ са територије Озрена. Усљед ових дешавања, поменута јединица је реорганизована и наставила је дјеловање под називом Озренски четнички одред. Раскол у устаничком покрету на Озрену додатно је ослабио његову стратешку позицију.²⁴

Споразум руководства Озренског четничког одреда са властима НДХ

Суочена са озбиљним посљедицама окупаторске одмазде, команда Озренског четничког одреда је, маја 1942. године, одлучила да ступи у преговоре са представницима њемачких снага и властима НДХ о обустави борбених дејстава. Ова одлука устаничког руководства била је прије свега условљена жељом да се локално српско становништво заштити од даљег страдања. Разарање села у долини ријеке Спрече и пљачка основних животних намирница довели су и до појаве глади на овом подручју. Ситуацију је додатно отежало јачање окупаторских упоришта у близини територије под контролом Озренског четничког одреда, што је довело до његове изолваности у војном погледу. Притисак њемачко-хрватских јединица и прекид веза са другим устаничким групама у околини довели су до тога да се Озренски четнички одред тада нашао у својеврсној „тампон-зони” окружен окупаторским снагама.²⁵

Споразум између руководства Озренског четничког одреда и власти НДХ склопљен је 28. маја 1942. године у Липцу код Добоја.²⁶

²⁴ AGMG, RP i NOB, Ozren: izjave i sjećanja, Puč na Ozrenu – Izdaja četnika aprila 1942, Izjava Dimitrija Jovića, 1; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče: memoari, knj.1* (Beograd: Komunist, 1971), 272.

²⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942.* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981), 245.

²⁶ У име Озренског четничког одреда потписници су били командант одреда Цвијетин Тодић, начелник штаба Цвијетин Ђурић и савјетник штаба Бранко Стакић. Као представници власти НДХ споразум су потписали велики жупан при Предсједништву Владе др Милан Бадовинац, заповједник 4. пјешадијске дивизије пуковник Богдан Мајетић и усташки потпуковник Иван Шојат. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1...*, 280.

Том приликом, споразум са властима НДХ потписало је и руководство Требавског четничког одреда.²⁷ Исте године, 9. јула, овај акт је проширен одредбом која се односила на прекид борбених дејстава између Озренског четничког одреда и њемачких и италијанских војних формација.²⁸

На основу поменутог споразума, четничке јединице на Озрену обавезале су се на обуставу свих борбених дејстава против Оружаних снага НДХ. Споразумом је било предвиђено и да четничке формације сарађују са усташко-домобранским јединицама у борби против партизанског покрета. Зарад тога, четницима је дозвољено да задрже наоружање, те да буду снабђевани муницијом од стране хрватских војних власти и да њихови рањеници имају право на лијечење у државним болницама НДХ. Споразум је такође садржавао и одредбе везане за побољшање социјалног положаја припадника Озренског четничког одреда и њихових породица, укључујући помоћ породицама погинулих бораца и економску подршку локалном српском становништву. Команда Озренског четничког одреда добила је овлашћење да организује цивилну управу на својој територији, али уз услов да се новоформиране административне јединице укључе у систем НДХ и остану под контролом окупационих власти. Поред тога, било је предвиђено и да Одред може самостално предузимати операције против партизанских формација, али уз обавезу претходног консултовања са хрватским војним властима.²⁹

Споразумом је формално признат ауторитет НДХ, док је команда Одреда задржала ограничен степен војне и административне самосталности. Поред наведеног, споразум је садржавао и одредбе према којима су Срби одведени у логоре могли бити пуштени по препоруци четничког руководства, а до њиховог повратка власти НДХ су се обавезивале на издржавање њихових породица. Слична права призната су и породицама чији су хранитељи били у њемачком заробљеништву. Српским избјеглицама је био омогућен повратак у мјеста пребивалишта, уз могућност пружања додатне

²⁷ АТКТ, РР и НОВ, 53, 3871/53, 1.

²⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XIV, knj. 1..., 411–412.

²⁹ АТКТ, РР и НОВ, 53, 3871/53, 2–3.

помоћи у складу са постојећим прописима. Српском цивилном становништву је, уз препоруку четничких старјешина, било омогућено и укључивање у јавне радове, као и коришћење социјалних давања и пензија које су важиле за остале држављане НДХ.³⁰

Из докумената хрватске провенијенције, насталих недуго након потписивања поменутог споразума, јасно се учавало да команда Озренског четничког одреда није поштовала одредбе потписаног акта. Наиме, већ јула 1942. године власти НДХ изражавале су незадовољство држањем бораца поменутог Одрода. У једном од докумената који се односе на самовољно понашање озренских бораца наводи се: „...Они (четници, прим. аут.) закључке у записнику од 28. свибња тумаче тако да су на њиховом подручју добили врсту аутономије под контролом Хрватске државне власти, они непрекидно говоре о четничком територију иако сам им нагласио да је ово подручје државни териториј Државе Хрватске...“³¹

Споразумом од 28. маја 1942. године, параграфом IV, ставом један, четничким одредима јесте гарантована одређена аутономија и могућност успостављања општинских власти у њиховој зони одговорности. Ипак, наглашено је да поменуте административне јединице морају бити укључене у систем цивилних структура НДХ.³² Руководство Озренског четничког одреда је, дјелујући у складу са одредбама мајског споразума, успоставило општинску власт у селу Раковцу, на територији маглајског среза. Била је то само једна у низу новоформираних општина. Међутим, незадовољство државних органа НДХ произишло је из чињенице да су четничке власти у новонасталим општинама настојале да створе ширу аутономију и дјелују потпуно самостално, без утицаја хрватско-муслиманског руководства.³³

У наведеном документу хрватске провенијенције даље је истичано да су припадници Озренског четничког одреда одбијали да ангажују своје снаге у борбеним дејствима против партизанских јединица, као и да нису пристајали на упућивање регрута из свог

³⁰ Исто, 3–4.

³¹ АРС, КД, (несређена грађа), Poziv od strane Povjereništva II domobranskog zbora vođama četnika sa Ozrena, Trebave i Borja u stožer II domobranske divizije u Doboj, 16. srpanj 1942, 1.

³² АТКТ, РР и НОВ, 53, 3871/53, 2.

³³ АТКТ, РР и НОВ, 70, 5011/70, 2.

састава у домобранске јединице. Овакво држање четничко руководство на овом подручју оправдавало је чињеницом да партизанске јединице у том периоду нису непосредно угрожавале територију Озрена, те је, сходно томе, сматрало да нема потребе да своје борце упућује у акције ван зоне одговорности Одрода. Као примарни циљ и приоритет четника овог краја истицана је заштита властитих домова и породица. У закључку документа војне власти НДХ наглашавале су да немају повјерења у озренске четнике, оцијенивши да постоји мала вјероватноћа да ће се они дугорочно придржавати одредаба потписаног споразума, нарочито имајући у виду све израженију активност Озренског четничког одреда на јачању свог бројног стања.³⁴

О негативном ставу Врховне команде ЈВуО, на челу са генералом Михаиловићем, о акту потписивања споразума са властима НДХ од стране руководства Озренског четничког одреда, јасно свједоче потези које је Михаиловић предузео недуго након поменутих догађаја.³⁵ Наиме, у августу 1942. године, Врховна команда ЈВуО је, због самовоље босанских четничких одреда, на територију Озрена упутила капетана Борислава Митрановића, са циљем да на поменутом подручју успостави Озренски четнички корпус. У састав ове јединице требало је инкорпорирати Озренски, Требавски и Зенички четнички одред. Међутим, руководство Озренског четничког одреда одбило је да се стави под Митрановићеву команду. Командни кадар Озренског четничког одреда заступао је став да постојећа организација највише одговара конкретної ситуацији на терену, укључујући и питање односа са окупационим властима. Иако су у Одреду формално признавали врховни ауторитет генерала Михаиловића, сматрали су да изасланик Врховне команде не може у довољној мјери разумјети локалне прилике, те да самим тим није у стању да ефикасно командује њиховом јединицом. Иако је Митрановић, као изасланик Врховне команде ЈВуО, извјесно вријеме боравио на Озрену са задатком да формира борбену јединицу

³⁴ АРС, КД, (несређена грађа), *Poziv od strane Povjereništva II domobranskog zbora vođama četnika sa Ozrena, Trebave i Borja u stožer II domobranske divizije u Doboju*, 16. srpanj 1942, 1–2.

³⁵ В. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu...*, 395.

у складу са директивама генерала Михаиловића, та иницијатива није дала очекиване резултате.³⁶

Негодовање због политичких погодби са властима НДХ изражавали су и припадници ЈВуО који су дјеловали управо на подручјима гдје је током 1942. године више четничких команданата склопило споразуме са властима НДХ. Тако је на конференцији четничких команданата западне Босне, одржаној у Јаворанима код Котор Вароша 7. јуна 1942. године, своје неслагање са таквом праксом изнио је Бранислав Лазичић, адвокатски приправник и публициста. Он је сматрао да су такви споразуми штетни, посебно имајући у виду масовне злочине над Србима које су извршавали припадници Оружаних снага НДХ, те је упозоравао и на могућност да стварне усташке намјере нису онакве каквима се представљају.³⁷

О томе да озренски четници веома често нису поштовали претходно потписани споразум са властима НДХ свједочи и чињеница да су током 1942. године припадници Озренског четничког одреда извели два оружана напада на усташке и домобранске формације. Једна од наведених акција резултирала је већим бројем жртава у редовима Оружаних снага НДХ. Први напад озренских четника на домобранске снаге извршен је почетком септембра 1942. године у близини села Суво Поље. Тада су припадници Озренског четничког одреда напали мању групу домобрана и заплијенили њихово наоружање. Том приликом није било људских жртава, а заробљени домобрани су убрзо пуштени на слободу.³⁸ Други напад догодио се 1. децембра 1942. године у мјесту Срница. Према извјештају Главног усташког стана од 22. децембра исте године, четници су том приликом отворили ватру на припаднике Оружа-

³⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XIV, knj. 1..., 698.

³⁷ Немања Девић, „Колаборација или егзистенција: неколико споразума ЈВуО са властима НДХ у Босни 1942–1945“, *Кад прошлост проговори: Козара, 80 година касније* (Бања Лука: Књижевна заједница „Васо Пелагић“, 2022), 68.

³⁸ АТКТ, РР и НОВ, 64, 5743/1, 1; Vlatka Vukelić i Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb: Školska knjiga, 2021), 202.

них снага НДХ, при чему је убијено 10 домобрана и два припадника Хаџиефендићеве легије^{39, 40}

Стратешки положај Озренског четничког одреда током друге половине 1942. и почетком 1943. године може се реконструисати анализом појединих одлука донесених на сједници Главног штаба Одрода, одржаној 24. јануара 1943. године. Висок степен унутрашње организације ове јединице потврђују и подаци о закључивању уговора са појединим правним лицима. Један од таквих био је и уговор о извозу дрвне грађе на „хрватску територију“, што свједочи не само о развијеној економској активности, већ и о одређеном нивоу самосталности руководства Одрода у успостављању правних односа са привредним субјектима у њиховом непосредном окружењу. Посебно је значајно што се у транскриптима са ове сједнице територија изван њихове непосредне контроле назива „хрватском територијом“. Кориштење овакве терминологије указује на то да је подручје под управом ове јединице сматрано својеврсном српском аутономном цјелином у оквиру територије НДХ.⁴¹

Активности Озренског четничког одреда током зиме 1942/43. године карактерисало је систематско извођење саботажа на кључним жељезничким саобраћајницама, прије свега на релацијама Добој–Тузла и Брод–Сарајево.⁴² Наведене активности представљале су индикатор све извјеснијег нарушавања привидно стабилованих односа између устаничких снага и окупаторских формација на овом подручју. Најотворенији облик непоштовања споразума, потписаног са њемачким снагама јуна 1942. године, забиљежен је априла 1943. године. Тада је у мјесту Бочиња, надамак Маглаја, дошло до оружаног напада јединица Озренског четничког одреда на извиђачки вод 370. пјешадијског пука, који је дјеловао под коман-

³⁹ У децембру 1941. године на простору тузланске регије формирана је Добровољачка домобранска пуковнија под командом Мухамеда Хаџиефендића. Одобрење за њено успостављање дао је лично Славко Кватерник, а јединица је по оснивању добила званични назив – *Добровољачки одред народног устанка Тузле*. Припадници ове јединице хрватског домобранства били су искључиво муслимани са подручја тузланске регије. Поменута формација колоквијално је називана и *Хаџиефендићевом легијом*; Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu* (Tuzla: DD „Zmaj od Bosne“, KDP „Preporod“ Tuzla, Biblioteka „Bosnoljublje“, 1995), 32–33.

⁴⁰ V. Vukelić i V. Šumanović, *Četničke postrojbe...*, 201–202.

⁴¹ АТКТ, РР и НОВ, 53, 2708/53, 2–3.

⁴² АТКТ, РР и НОВ, 64, 5743/1, 1.

дом 369. легионарске „Вражије“ дивизије Вермахта. Поменути напад, изведен 5. априла 1943. године, представљао је први директан оружани сукоб јединица Озренског четничког одреда са њемачким снагама које су дјеловале на тлу НДХ.⁴³

Према наводима Тодора Вујасиновића, који је командовао Озренским партизанским одредом до унутрашњег раскола из априла 1942. године, напад 369. „Вражије“ дивизије на Озренски четнички одред био је изазван саботажама жељезничког саобраћаја од стране симпатизера Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Овим саботажама се, према Вујасиновићевим наводима, настојао изазвати отворени сукоб између озренских четника и окупаторских снага, јер се рачунало да би такви четнички поступци изазвали њемачку освету која би довела до уништења Озренског четничког одреда, што је и био један од најважнијих циљева партизанског руководства на овом подручју.⁴⁴ Међутим, из примарних архивских извора хрватске провенијенције се јасно може уочити да партизанског дјеловања на озренском подручју у овом периоду практично нема.⁴⁵ Према томе, можемо претпоставити да су овакве Вујасиновићеве тврдње служиле у пропагандне сврхе приказивања четничког покрета као колаборационистичког, а партизанског као јединог антифашистичког. Томе у прилог иде и чињеница да Вујасиновић у свом дјелу прећуткује напад озренских четника на извиђачки вод „Вражије“ дивизије који је био директан повод одмазде њемачко-хрватских јединица.

Неприхватање њемачких приједлога за прекид непријатељства од стране команде Озренског четничког одреда представљало је директан повод за покретање њемачко-хрватске нападне операције.⁴⁶ Команда 369. пјешадијске дивизије Вермахта је, с тим у вези, разрадила детаљан оперативни план офанзиве кодног назива *Враг III* (њем. *Teufel III*), чији је примарни циљ био потпуно уништење снага Озренског четничког одреда. Сама операција извршена је у

⁴³ Војни архив у Београду (ВА), Немачка ахива – микрофилмована грађа из Националног архива у Вашингтону (НА, НАВ), серија докумената Т 315, ролна 2154, снимак 1362, 1.

⁴⁴ Todor Vujanović, *Ozrenski partizanski odred* (Sarajevo: Svjetlost, 1979), 388–389.

⁴⁵ АТКТ, РР и НОВ, 64, 5782/4, 4.

⁴⁶ АТКТ, РР и НОВ, 64, 5782/1, 1.

временском интервалу од 13. до 16. априла 1943. године.⁴⁷ Иако су четничке снаге одређено вријеме успјешно одолијевале нападима њемачко-хрватских трупа, напослијетку су, због великих губитака, биле приморане на повлачење. Током наведене њемачко-хрватске операције спроведена је и одмазда над српским цивилним становништвом озренског краја, приликом чега су страдала најмање 102 лица српске националности.⁴⁸ Да је заштита цивилног становништва била апсолутни приоритет команде Озренског четничког одреда потврђује и чињеница да је након тешког пораза у операцији *Враг III* њемачкој команди упућен само један захтјев – да се обустави одмазда и терор над српским народом.⁴⁹

Након окончања операције *Враг III*, јединице Озренског четничког одреда настојале су да избјегавају директне сукобе са окупаторским формацијама. Ипак, њихово дјеловање до краја рата одликовала је значајна самосталност и независност у одлучивању. О томе свједоче и активности Главног штаба Озренског четничког одреда током 1943. и 1944. године, који је у том периоду доносио низ правних и организационих уредби. Међу њима је био и *Кривични законик Озренског четничког одреда*, којим су регулисани правни односи како унутар самих јединица, тако и у оквиру општинских административних структура.⁵⁰ Установљени су војни и цивилни судови, Одред је више пута реорганизован, а успостављена је и регуларна трговина са правним и физичким лицима.⁵¹

На основу доступне архивске грађе, може се закључити да је примарни мотив Озренског четничког одреда за потписивање споразума са властима НДХ и њемачким војним структурама било настојање да се обезбиједи заштита локалног српског становништва. Иако је у периоду након потписивања споразума забиљежено више

⁴⁷ ВА, НА, НАВ, Т 315, 2154, 1396-1397, 1-2.

⁴⁸ АВиН, ЗКУРЗ, GGS, Болјанић, 56503, 4; АВиН, ЗКУРЗ, GGS, Соћковач, 56504, 5; АВиН, ЗКУРЗ, GGS, Petrovo Selo, 56501, 5; *Злочини нацистичких дивизија на простору Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату: документи*, књ. 1, Реферати Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину о злочинима 7. СС „Принц Еуген“, 13. СС „Ханџар“, 369. „Вражсије“ и 118. ловачке дивизије на простору Босне и Херцеговине, приредио: Драга Мастиловић (Источно Сарајево: Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву, 2023), 358–359.

⁴⁹ ВА, НА, НАВ, Т 315, 2154, 1333, 1.

⁵⁰ АТКТ, РР и НОВ, 53, 2719/53, 1-3; АТКТ, РР и НОВ, 53, 2733/53, 1-3.

⁵¹ АТКТ, РР и НОВ, 53, 2729/53, 1-8.

оружаних инцидената између Озренског четничког одреда и јединица НОВЈ, ти сукоби су се, по свему судећи, дешавали искључиво у случајевима када је зона одговорности овог одреда била директно угрожена нападима партизанских снага. На основу досадашњег истраживања, нису пронађени поуздани докази који би указивали на учешће јединица Озренског четничког одреда у заједничким операцијама, под јединственом командом, са усташко-домобранским или њемачким формацијама против јединица НОВЈ. Примјеном категоријације Питера Дејвиса, у овом конкретном случају ради се о једној врсти тактичке колаборације која се у извјесној мјери може тумачити и као „подређивање ради више силе“.⁵²

Закључна разматрања

Анализом дјеловања Озренског четничког одреда указано је на сву сложеност феномена колаборације у условима Другог свјетског рата на тлу окупиране Југославије. На основу поређења различитих архивских извора може се закључити да чин потписивања споразума са властима НДХ од стране руководства Озренског четничког одреда не треба посматрати ван ширег историјског контекста тог времена. Посебну пажњу приликом одређивања степена колаборације у овом случају посветили смо и сагледавању специфичних локалних прилика на овом подручју. Чин колаборације Озренског четничког одреда није био резултат идеолошке блискости са окупатором, већ прије свега настојања да се заштити српско цивилно становништво од репресалија и страдања.

Истовремено, у раду је указано на то да Озренски четнички одред није досљедно поштовао преузете обавезе из поменутог споразума, што потврђују бројне саботаже које су његови припадници вршили на кључним саобраћајницама, оружани сукоби са јединицама НДХ и Вермахта, као и настојање команде поменуте јединице да очува значајан степен самосталности у унутрашњој организацији. Посматрано у ширем југословенском и европском контексту, случај Озренског четничког одреда потврђује да је феномен

⁵² Наташа Милићевић, „Опасне везе‘ у Европи...“, 314–315.

колаборације током Другог свјетског рата вишеслојан и комплексан, те да се не може тумачити поједностављено. Свеобухватна анализа упућује на закључак да су припадници Озренског четничког одреда примарно тежили очувању сопствене борбене готовости и заштити српског цивилног становништва у једном изузетно сложенем и динамичном историјском тренутку. Овај примјер указује на потребу да се у савременим историографским радовима колаборација сагледава као појава обликована специфичним локалним околностима, а не искључиво као идеолошки мотивисан чин.

Ова студија случаја јасно показује да југословенско искуство Другог свјетског рата превазилази поједностављене, црно-бијеле наративе које је форсирала поратна југословенска историографија. На основу сазнања до којих смо дошли у нашем истраживању може се са сигурношћу одбацити теза да је колаборација јединица ЈВуО у Другом свјетском рату била мотивисана искључиво борбом против партизанских снага. Примјер Озренског четничког одреда показује да су специфичне локалне прилике често имале пресудан утицај на доношење одлука унутар четничких формација. У условима непредвидивих ратних околности, обиљежених систематским прогонима и масовним страдањима, српско становништво било је приморано да примјењује различите стратегије ради обезбјеђења опстанка на подручју НДХ.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Босне и Херцеговине, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Војни архив у Београду, Немачка ахива – микрофилмована грађа из Националног архива у Вашингтону.

Архив Тузланског кантона, Раднички покрет и народноослободилачка борба у сјевероисточној Босни.

Архива Градског музеја у Грачаници, Раднички покрет и народноослободилачка борба: изјаве и сјећања.

Архив Републике Српске, Канцеларија у Добоју (несрећена грађа)

Објављени извори

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 2, Dokumenti njemačkog rajha 1942, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976).

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981).

Злочини нацистичких дивизија на простору Босне и Херцеговине у Другом светском рату: документи, књ. 1, Реферати Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину о злочинима 7. СС „Принц Еуген“, 13. СС „Ханџар“, 369. „Вражије“ и 118. ловачке дивизије на простору Босне и Херцеговине, приредио: Драга Мاستиловић, (Источно Сарајево: Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву, 2023).

Мемоари

Vukmanović, Svetozar Tempo. *Revolucija koja teče: memoari*, knj.1, (Beograd: Komunist, 1971).

Литература

Aleksić, Dragan. „Izdajnici ili rodoljubi: Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj historiografiji u zemlji i emigraciji“, *Istorija 20. veka*, 2 (2010): 163–174.

Антић, Дејан Д. и Александар Динчић. „Немачко-ушастака офанзива против војно-четничких одреда југословенске војске у Источној Босни (15–23.1.1942)“, *Радови филозофског факултета*, 17 (2015): 9–23.

Borković, Milan. *Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1944, knj. 1*, (Beograd: Sloboda, 1979).

Borković, Milan. *Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1944, knj. 2*, (Beograd: Sloboda, 1979).

Вујаклија, Милан. *Лексикон страних речи и израза*, (Београд: Просвета, 1980).

Vujasinović, Todor. *Ozrenski partizanski odred*, (Sarajevo: Svjetlost, 1979).

Vukelić, Vlatka i Vladimir Šumanović. *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, (Zagreb: Školska knjiga, 2021).

Vukmanović, Svetozar Tempo. „U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savetovanje u Ivančićima“, *Prilozi*, 4 (1968): 651–661.

Девих, Немања. „Колаборација или егзистенција: неколико споразума ЈВУО са властима НДХ у Босни 1942–1945“, у зборнику: *Кад про-*

- шлост проговори: Козара, 80 година касније*, (Бања Лука: Књижевна заједница „Васо Пелагић“, 2022), 60–77.
- Đilas, Milovan. *Članci 1941–1946*, (Zagreb: Kultura, 1947).
- Jahić, Adnan. *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, (Tuzla: DD „Zmaj od Bosne“, KDP „Preporod“ Tuzla, Biblioteka „Bosno ljublj“, 1995).
- Jelić-Butić, Fikreta. *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, (Zagreb: Globus, 1986).
- Латас, Бранко и Милован Џелебџић. *Четнички покрет Драже Михаиловића*, (Београд: Издавачко-графички завод, 1979).
- Ломпар, Растко. *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице: 1935–1945*, (Београд: Catena mundi, 2021).
- Милићевић, Наташа. „Опасне везе‘ у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом свјетском рату“, *Токови историје*, 1 (2013): 309–322.
- Пејић, Ранко. *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања*, (Београд: Мирослав, 1998).
- Petranović, Branko. „Pojam izdaje u Jugoslaviji–između proizvoljnosti, realizacije i naučne analize“, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1993): 207–216.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992).
- Речник српског језика*, (Нови Сад: Матица српска, 2011).
- Стојановић, Александар и Душан Ј. Бајагић. „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у зборнику: *Историја и географија: Сусрети и прожимања: тематски зборник*, (Београд: Институт за новију историју Србије, Географски институт „Јован Цвијић“, 2014), 53–88.
- Colić, Mladenko. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988).

OZREN CHETNIK DETACHMENT – BETWEEN COLLABORATION AND THE PROTECTION OF CIVILIAN POPULATION

Summary: *The aim of this paper is to demonstrate, through the example of the Ozren Chetnik Detachment, the complexity of the phenomenon of collaboration in occupied Yugoslavia during the Second World War. Special attention is devoted to the causes that led to the signing of the agreement between the Ozren Chetnik Detachment and the authorities of the Independent State of Croatia in May 1942. The research is primarily based on a comparison of sources of different provenance. The violation of the agreement by the Ozren Chetniks was manifested in practice through continued resistance, which included systematic sabotage of the railway network, attacks on Ustasha and Croatian Home Guard formations, as well as direct clashes with German forces during Operation Teufel III. The act of collaboration in this case may be associated with efforts to protect the Serbian civilian population from reprisals and mass killings. The paper emphasizes that the activities of the Ozren Chetnik Detachment should not be viewed solely through the prism of cooperation with the occupier, but rather should be interpreted within a broader historical context.*

Keywords: *Ozren Chetnik Detachment, Second World War, Independent State of Croatia, collaboration, Yugoslav Army in the Homeland.*